

Woensdrecht in de gemeenteadlas van Jacob Kuyper

door Kees Floor

In 1871 verscheen de *Gemeente-atlas van Nederland naar originele bronnen bewerkt*. De atlas bevatte kaartjes van alle toenmalige Nederlandse gemeenten, waaronder de gemeente Woensdrecht (figuur 1). Ze waren ontworpen door cartograaf Jacob Kuyper, een van de oprichters van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. De kaartjes uit de atlas kwamen onder andere beschikbaar per provincie, maar waren ook los verkrijgbaar. Voor zover ze waren gebundeld per provincie, werd ook een overzichtskaart van die provincie toegevoegd. Uiteindelijk zou de complete atlas meer dan 1200 kaartjes gaan bevatten. De kaartjes van destijds genieten nog steeds grote bekendheid en zijn op diverse plaatsen op het internet te vinden.

Officiële bronnen

De atlas was een uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden, die daar een boekhandel, uitgeverij, drukkerij en veilinghuis had. Hij begon in 1864 met het aan de man brengen van de gemeenteadlas of onderdelen daarvan. De eerste oproep tot voorintekening vermeldt nog 1138 verschillende kaartjes. Uiteindelijk zouden het er 1205 worden, inclusief de overzichtskaarten per provincie. De atlas van heel Nederland kostte in 1871 ongeveer zeventig gulden; een atlas van alleen de provincie Noord-Brabant met 188 kaartjes kwam op circa veertien gulden. Tegenwoordig zal men voor zo'n uitgave aanzienlijk dieper in de buidel moeten tasten. Kuyper baseerde zich bij het vervaardigen van zijn kaartjes op reeds bestaande kaarten, zoals de topografische kaart en de provinciekaarten. Hij maakte naar eigen zeggen een verbeterde kopie van de beste kaarten, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters, die een concept-kaartje toegezonden hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte. Overigens was het lang niet in alle gevallen gemakkelijk om van die *'drommelsche burgemeesters'* antwoord te krijgen op de verzoeken om duidelijke verbeteringsuggesties aan te

leveren. Ook ergerde Kuyper zich mateloos aan een burgemeester die 15 gulden vroeg voor het geven van inlichtingen.

Kaartschaal

Elke negentiende-eeuwse gemeente kreeg een eigen kaartblad. Doordat niet iedere gemeente even groot was en de vorm van het grondgebied nu eens compact en dan weer langgerekt, is de schaal van de kaartjes variabel. Woensdrecht werd weergegeven op een schaal van 1:75 000, buurgemeenten Ossendrecht en Bergen op Zoom op een schaal van 1:50 000, Huijbergen op 1:37 500 en Bath op 1:25 000.

Om bij het gebruik van een variabele schaal toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van een gemeente, werden onder het kaartje de oppervlakte en het aantal inwoners vermeld. Kuyper beschikte over een lijst van alle Nederlandse gemeenten met bijbehorende oppervlakte volgens gegevens van het Kadaster. Inwoneraantallen waren gebaseerd op de resultaten van de volkstelling van 1859, waarbij de getallen doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld.

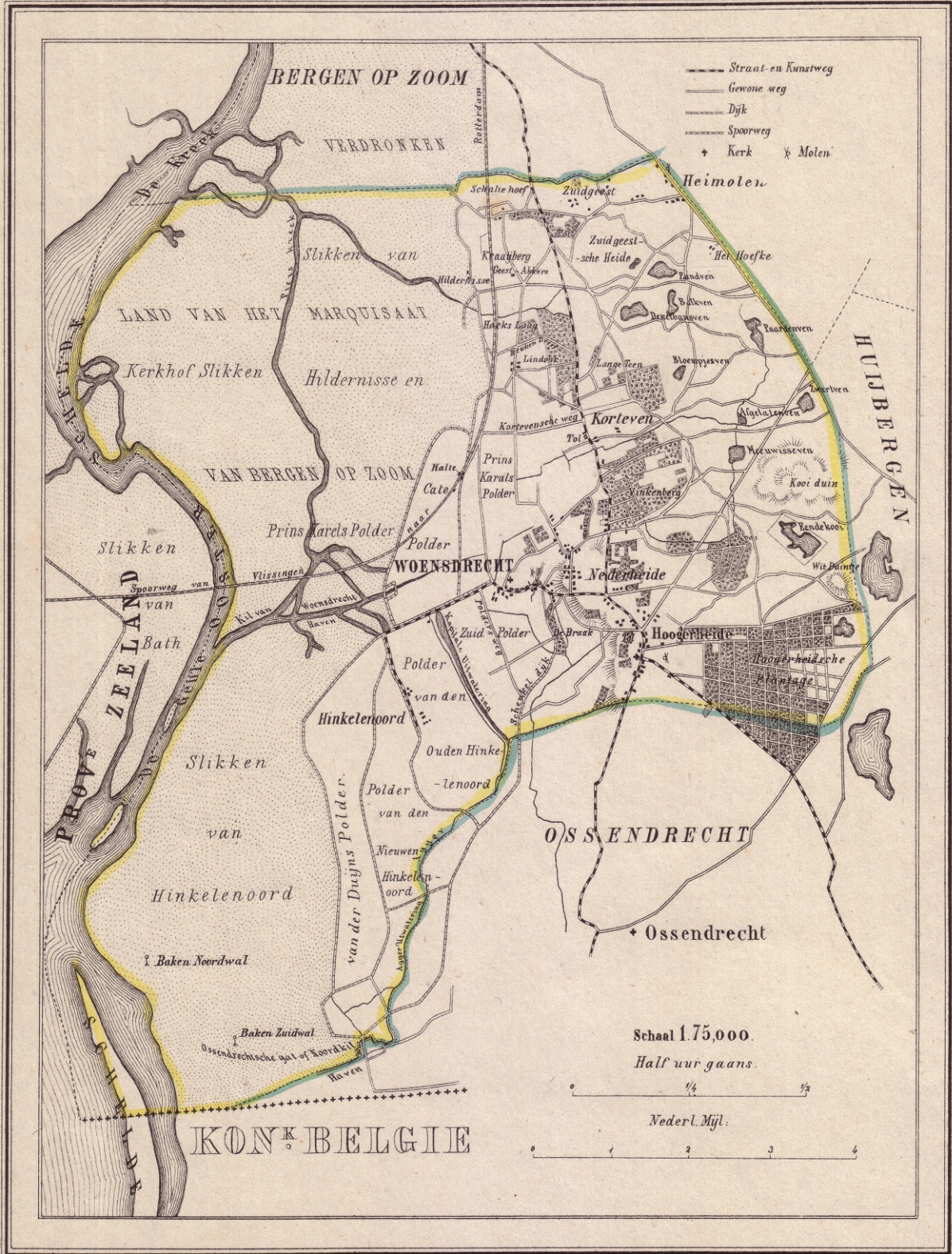
Wegen

De kaartjes van de gemeenteadlas bevatten onder andere aanduidingen van wegen, spoorwegen en voetpaden. Bij wegen maakte Kuyper een onderscheid tussen gewone wegen, destijds zandwegen, en zogenoemde kunstwegen met een verharding van klinkers, grint of puin. Zo toont het kaartje van Woensdrecht de straatweg van Bergen op Zoom naar Antwerpen. Voor het gebruik van verharde wegen moest veelal tol worden betaald als bijdrage in de kosten van aanleg en onderhoud. Dat was onder andere het geval aan de Korteven en bij Zuidgeest. Het Kuyperkaartje toont ook de spoorlijn van Vlissingen naar Rotterdam, waarvan het traject Bergen op Zoom- Goes en het station Woensdrecht in 1868 in gebruik waren genomen.

Figuur 1

PROVINCIE NOORDBRABANT

GEMEENTE WOENSRECHT.

Geteekend door J. Kuyper

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden.

7127 Bunders. 1800 Inwoners

Polders en duintjes

De kaartjes uit de gemeenteadlas tonen verder onder andere poldernamen, dijken, kades, kreken en killen. Naast eerder ingedijkte polders zijn als nieuwste aanwinsten de Caterspolder uit 1861 en de Van der Duijns-polder uit 1863 opgenomen. In Ossendrecht vinden we de Vijdtpolder uit 1860 aangegeven, al is hij hier niet benoemd. Van de weergegeven dijken is alleen de Schenkeldijk van een naam voorzien.

In het oostelijk gelegen deel van de gemeente zijn het niet de polders, maar de stuifduinen, heidevelden, beekjes, venntjes en meertjes die het beeld domineren. Ook op de kaartjes van Ossendrecht, Huijbergen en Putte zijn deze elementen duidelijk aanwezig.

Bebouwing

De Kuyperkaartjes geven verder een beeld van de bestaande bebouwing. Naast de dorpen Woensdrecht en Hoogerheide zijn er verscheidene buurtschappen aangeduid, waaronder Zuidgeest, Heimolen, Korteven, Vinkenbergh, Nederheide en de polderbuurtschap Hinkelenoord. Kerken en molens mochten evenmin ontbreken. Landgoederen, landhuizen en verscheidene boerderijen, waaronder Hildernisse, kwamen eveneens in aanmerking voor een vermelding.

Gemeentegrenzen

Kuyper hechtte veel belang aan een juiste weergave van de gemeentegrenzen. Die waren rond 1825 officieel vastgesteld onder Nederlands bestuur. Natuurlijke, gemakkelijk in het terrein herkenbare grenzen hadden destijds de voorkeur. Zo vormden de Geule en de Oosterschelde de westgrens van Woensdrecht. De grens tussen Woensdrecht en Ossendrecht verliep deels langs de Agger Uitwatering.

Kuyper duidde de grenzen aan met streepjeslijnen die hij meestal van twee kleuren liet voorzien. De kaartjes geven ook een goede indruk van wat er tot het grondgebied van de gemeente hoort door het weglaten van details in de buurgemeenten.

Datering

De meeste Kuyperkaartjes vermelden het jaar van uitgave, bijvoorbeeld 1867 in het geval van Ossendrecht, Huijbergen en Putte. *'Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich. Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood mag ontbreken'*, zo schreef Kuyper aan zijn uitgever om hem van het belang daarvan te overtuigen. Het kaartje van Woensdrecht vermeldt echter geen jaartal; het is vermoedelijk uit 1870.

In de jaren zeventig en begin jaren tachtig van de negentiende eeuw gaf Suringar van verscheidene gemeenten nieuwe, herziene en geactualiseerde kaartjes uit. Woensdrecht zat daar voor zover bekend niet bij. Rond 1885 werd echter besloten tot een nieuwe editie van de gemeenteadlas. Hoewel veel gemeenten daarin nog waren opgenomen met oude kaartjes, kwamen er voor ongeveer zeventig gemeenten nieuwe ontwerpen. Dit keer deed Woensdrecht wél mee.

Om tot een nieuwe versie te komen, vroegen Kuyper en Suringar nog informatie op bij de gemeente. Ze wilden onder andere graag weten of de gemeentegrenzen nog klopten, of de verharde wegen en bijbehorende tollengoed waren weergegeven, of er een tramlijn door de gemeente liep en of de halten en stations op de juiste plaats waren ingetekend. Ook in belangrijke openbare gebouwen, zoals het gemeentehuis, kerken en scholen waren ze geïnteresseerd. Verder wilden ze graag weten waar zich aanzienlijke fabrieken, landhuizen, molens en bekende logementen of uitspanningsplaatsen bevonden. Als er nieuwe buurtschappen waren ontstaan of er alleenstaande woningen waren die als herkenningspunt dienst konden doen, moest dat ook worden doorgegeven. Tenslotte werd de gemeente gevraagd de getallen onderaan het kaartje met oppervlakte en inwonertal te controleren en actueel te maken. De informatie moest bij voorkeur ook met gekleurde inkt op een exemplaar van de vorige versie van het kaartje worden aangegeven.

Nieuwe versie

Ten opzichte van het oorspronkelijke kaartje uit 1870 zijn er op het nieuwe kaartje verscheidene veranderingen te bespeuren (zie figuur 2). De schaal is nu 1:80 000; de bunder en de Nederlandse mijl zijn vervangen door de hectare en de kilometer. Er zijn ook wat meer details buiten de gemeentegrenzen opgenomen, zoals Calfven, Oudendijk en de Kleine Meer in Ossendrecht en Het Eiland in Huijbergen. Verder is linksboven in de figuur de Molenplaat ten westen van de Kreek gespikkeld, omdat het geen ingepolderd land betreft.

Maar er is veel meer. De Zuidpolder van Woensdrecht is van een naam voorzien en de in 1885 ingedijkte Damespolder is op het kaartje aangeduid. De stippen, die het onderscheid aangeven tussen slikken en polders, moesten dus komen te vervallen. In het uiterste noorden van de polder in de buurt van de haven is dat overigens niet gebeurd. Verder zijn er in 1889 meer verharde wegen, zoals de keiweg door de Damespolder naar de haven en de weg naar het station aan de spoorlijn Vlissingen-Rotterdam in de Caterspolder.

Op het landgoed Mattemburgh is zo te zien hard gewerkt. De Belgische eigenaar Cornelis L.A. Cuypers bracht rond 1878 verscheidene verandering aan in zijn bezit, waarbij een park met lanen en vijvers ontstond. Op het kaartje van 1889 zijn die veranderingen terug te vinden. In de jaren tachtig ontgon hij de Zuidgeestse Heide en plantte bossen aan. Daarbij verdwenen in de loop der jaren verscheidene vennetjes in het gebied. Op het kaartje van 1889 is het Dekelbanksven of Eekelbanksven al uitgewist; de naam had ook weg moeten, maar is nog blijven staan. Verder is het patroon van wegen en paden ten oosten van de lijn Korteven – Vinkenburg – Nederheide op het kaartje van 1889 aanzienlijk strakker dan in de oorspronkelijke versie.

Nieuwe grenzen

Op de nieuwe versie zijn ook de grenzen aangepast aan de nieuwe situatie. Die ontstond doordat in 1871 tot een grenswijziging werd besloten tussen de provincies Zeeland en Noord-Brabant. Daartoe werden grenspalen geplaatst op de zuidoostpunt van Tholen en op de noordwesthoek van de Oude Hinkelenoordpolder. De rechte lijn tussen beide palen vormde de nieuwe grens tussen de beide provincies en daarmee ook tussen de grensgemeenten van die provincies. Naar het zuiden liep de grens verder door langs de westgrens van het bedijkte gebied, dus langs de Van der Duynspolder en de Zuidpolder van Woensdrecht onder Woensdrecht en de Vijdtpolder onder Ossendrecht. De Damespolder was destijds nog niet ingepolderd, zodat die later onder Zeeland zou komen te vallen. De Slikken van Hinkelenoord en de tot dan toe Woensdrechtse delen van het Verdrongen land van het Marquisaat van Bergen op Zoom 'verhuisden' naar de gemeente Bath (in 1878 opgegaan in Rilland-Bath en sinds 1970 Reimerswaal). Buiten het grondgebied van Woensdrecht heeft Kuyper de grenzen niet aangepast. Het driehoekig gebied ten zuidwesten van de Vijdtpolder tussen het Ossendrechtsche gat en de Belgische grens in het uiterste zuidwesten van Ossendrecht ging mee naar Zeeland en ook Bergen op Zoom moest ten noorden van de grens met Woensdrecht gebied inleveren.

Door de grenswijziging werd de gemeente een stuk kleiner. De oppervlakte van het grondgebied nam af van 7127 naar 5127 bunder of hectare, zoals onderaan de kaartjes is terug te vinden. Het inwonertal was wel toegenomen: van 1800 inwoners in 1870 tot 2870 zielen in 1889.

Bronnen

- Jacob Kuyper: *Gemeente-atlas van Nederland naar officieele bronnen bewerkt*. Hugo Suringar, Leeuwarden 1871.
- Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, inv.nr 734, 1763 en 1772, AllardPierson/UvA.
- Keyser, M.: De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19^e eeuw, *Caert-Thresoor* 11 (4), p81-86, 1994.
- Wet van 2 november 1871.
- Kadastrale verzamelkaarten en minuutplans van Woensdrecht, Ossendrecht en Bergen op Zoom op bhic.nl.
- W.A. van Ham: Van Markiezaat en regio, 3: Twee landgoederen bij Bergen op Zoom, in: *Studies uit Bergen op Zoom*, Bergen op Zoom 1975; herdruk (digitaal) 2018.

Figuren.

1. Oorspronkelijk kaartje van de gemeente Woensdrecht uit de *Gemeente-atlas van Nederland*. Datering: ongedateerd, vermoedelijk 1870. Bron: Bibliotheek Regionaal Archief Zuid-Utrecht, Wijk bij Duurstede.
2. Nieuwe versie van het kaartje van de gemeente Woensdrecht uit de *Gemeente-atlas van Nederland*. 1889. Bron: Collectie W. Jansen.

Auteur: Kees Floor (1947) verzorgt weercursussen en weerlezingen. Hij schreef talrijke artikelen voor dagbladen en tijdschriften, waaronder de Volkskrant, Utrechts Nieuwsblad en De Biltse Grift. Hij werkte bij het KNMI en bij de lerarenopleidingen van Universiteit Utrecht en Hogeschool Utrecht. www.keesfloor.nl. ♣

Jacob Kuyper (Rotterdam, 17 september 1821 – Den Haag, 3 februari 1908) was aardrijkskundige en cartograaf.

Hij was medeoprichter van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap (KNAG) en publiceerde meerdere aardrijkskundige werken, kaarten en atlassen:

- Wereldatlas met aardrijksbeschrijving (1857)
- Groote kaart van Europa (1861)
- Natuur en Staathuishoudkundige atlas van Nederland (1863)
- Atlas van Nederland en Overzeesche bezittingen (1866)
- Gemeente-atlas van Nederland
- *(info behorend bij de foto komt van wikipedia)*

Portret van cartograaf Jacob Kuyper